

Наукова бібліотека

Хмельницького національного
університету

БІБЛІОТЕКА

**та сучасні тенденції
в інформаційному забезпеченні
освітньої, науково-дослідної
та інноваційної діяльності
вищих навчальних закладів**

*Матеріали науково-практичної
конференції, присвяченої
50-річчю наукової бібліотеки
Хмельницького національного
університету*

**15 - 16 березня
2012 року**

СЛОВНИКИ У НАШОМУ ЖИТТІ : ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Розглядається значення словників у повсякденному і професійному житті. Надається історія лексикографії і її сучасний стан. Розглянуто місце словників у бібліотечних фондах. Надається досвід роботи фахівців ХНУРЕ з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України.

Різну інформацію можна знайти у словниках: чи правильно я кажу, так чи ні вживаю слово або вираз, чи вірний переклад цього слова на іншу мову. Знайдемо і науковий опис мови, його історію, сучасний стан, пояснення запозичених, маловживаних і застарілих слів, знайдемо систематизацію знань, глибоке пізнання дійсності, історії і культури народу, що говорить на тій чи іншою мовою.

Словники присутні в нашому повсякденному і професійному житті. Завдання, що вирішуються за допомогою словників, охоплюють сьогодні найрізноманітніші галузі науки і практики: викладання української та іноземних мов, переклад, теорія і практика науково-технічної інформації, теорія масової комунікації, соціологія, історія, етнографія, поетика та багато інших.

Словники заслужено називають супутниками цивілізації, це скарби національних мов. Наявність словників, особливо великого тлумачного словника національної мови у культурі народу є свідченням рівня цивілізаційного розвитку цього народу, його мовна історія, його мовний портрет.

Вихід у світ словника - це сама по собі вже культурно-історична подія. У цей час лексикографічний твір стає документом історії, надбанням культури.

Словник - джерело (книга), яка містить слова (або морфеми, словосполучення, ідіоми і т. п.), розташовані в визначеному порядку (різному в різних типах словників), пояснює значення описуваних одиниць, дає різну інформацію про них або переклад на іншу мову чи повідомляє відомості про предмети, що позначаються ними.

Словники виконують безліч функцій, основними є: навчальна, систематизуюча, довідкова, нормативна. Загальна функція всіх словників - фіксація, систематизація, накопичення і зберігання знань про світ і про національну мову, передача цих знань від покоління до покоління.

Теорією і практикою складання словників займається *Лексикографія*. Основне завдання лексикографії - наукова розробка принципів і прийомів словникового опису лексики, а також складання самих словників, що відображають різні аспекти розгляду слів у системі мови.

В історії формування лексикографії у різних народів виділяють 3 схожих періода:

1. Дословниковий період. Основна функція - пояснення малозрозумілих слів. Перші словникові праці виникли на ранніх етапах розвитку писемності. Це були написані від руки списки іноземних і незвичайних слів, з якими доводилося стикатися. Вчений або просто переписувач, визначивши значення незнайомого слова, писав його між рядками або на полях.
2. Ранній словниковий період. Основна функція - вивчення літературної мови, відмінної у багатьох народів від розмовної мови: наприклад, одномовні лексикони санскриту, 6-8 ст., давньогрецькі, 10 ст.; пізніше з'являються - перекладні словники пасивного типу, де лексика чужої мови тлумачиться за допомогою слів народної мови (арабско-перська, 11 ст., латино-англійська, 15 ст., церковно-слов'яно-російська, 16 ст., та ін.)
3. Період розвиненої лексикографії, пов'язаний з розвитком національних літературних мов. Основна функція - опис і нормалізація словникового складу мови, підвищення мовної культури суспільства - з'являються тлумачні, синонімічні, фразеологічні, діалектні,

термінологічні, орфографічні, граматичні та інші словники. На розвиток лексикографії впливали філософські концепції епохи. У 18-19 ст. стверджується, а в 20 ст. розвивається ще одна функція лексикографії - збір та обробка даних.

Культурними пам'ятками вважаються праці видатних лексикографів різних народів, які вклали у створені ними словники свій талант і титанічну працю, зокрема українців Бориса Грінченка, Григорія Голоскевича, Памви Беренди, Євгена Желіховського, Володимира Даля, Івана Срезневського, росіянина Сергія Ожегова, давньогрецького лексикограва Оріона, поляка Григорія Кнапського, француза П'єра Лярусса та ін.

Українська лексикографія має багату історію. Українське словникарство виникло з потреб перекладу або пояснення малозрозумілих грецьких та південнослов'янських слів у давньоукраїнських текстах. Тлумачення початково здійснювалося у вигляді глос – пояснювальних внутрішньорядкових ремарок. Приклади такої лексикографічної праці наших предків можна знайти в *«Ізборнику Святослава»* 1073 р., *«Київському літописі»* тощо.

Перші словники східних слов'ян – їх називали *«лексиконами»*, *«алфавітами»*, *«тлумаченнями»* - було здебільшого зібранням іншомовних або застарілих слів. До часів Київської Русі також належать невеликі рукописні словники – ономастикони, відомі з 18 ст., які призначалися для тлумачення біблійних та греко-візантійських власних назв, для пояснень окремих старослов'янських слів (*«Речь жидовського языка, переложена на рускую»*, *«Толко неразумных словесах псалтырных»* та ін.)

Глосографія залишається актуальною аж до другої половини 16 ст., але мотиви її використання змінюються: поставала потреба у поясненні неслов'янських слів, використаних у конфесійних текстах, живою народною мовою. Необхідність загальнорозумілого перекладу демонструє зокрема перший церковнослов'янсько-український рукописний словник невідомого автора *«Лексисъ толкованіємъ словенскихъ словъ просто»* (896 вокабул), у якому зібрано глоси з різних джерел та праць попередників.

Матеріали *«Лексиса...»* були згодом використані для створення перших друкованих словників в історії української лексикографії. Ними стали *«Лексисъ сирьчь реченія въкратць собраны и из словенского языка на простый рускій діалектъ столькованы»* Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596 р.) та *«Лексиконъ славенорусскій и имень толькованіє»* Памви Беренди (вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври 1627 р.). Ці словники були водночас і перекладними, і тлумачними, нерідко автори заглиблювалися в етимологію слова або розширювали словникову статтю до рівня енциклопедичної, подавали загальні назви разом із власними тощо.

Значним явищем в українській лексикографії став анонімний рукописний українсько-церковнослов'янський лексикон середини 17 ст. *«Синоніма славеноросская»*, створений на основі праці Памви Беренди. Реєстр словника налічує близько 500 вокабул і побудований за абетковим принципом.

З появою нової української літературної мови починається новий період в українському словникарстві. Широке поширення одержують словники-доповнення до різних українських видань. Наприклад, *«Собраніє Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидъ»* Й. Кам'янецького (1798 р.), *«Словник до Малороссійскія пьсни»* М. Максимовича (1827 р.) та ін. У цей час над створенням перекладних (переважно українсько-російських, українсько-польських та німецько-українських) словників працюють О. Павловський, І. Вагилевич, І. Войцехович, П. Білецький-Носенко, Л. Боровиковський та ін.

Серед перших повноцінних російсько-українських словників можна назвати *«Опытъ русско-украинского словаря»* М. Левченка (1874 р., 7600 слів), *«Словарь російсько-український»* М. Уманця і А. Спілки (1893-1898, 37000 слів), *«Русско-малоросский словарь»* Є. Тимченка (1897-1899, близько 40000 слів). Помітне місце в українській культурі мав *«Малорусско-німецький словарь»* Є. Желехівського і С. Недільського (1885-1886, більше 64000 слів). Велику цінність має також підготовлений і виданий Б. Грінченком *«Словарь української мови»* у 4-х томах (1907-1909 рр.), що на тлі всіх попередніх словників відзначається широтою використаних джерел та докладністю опрацювання реєстрових слів.

З другої половини 19 ст. починають з'являтися термінологічні та діалектологічні словники. Наприклад : «*Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії*» Я. Головацького та ін. (1851 р.), «*Материял термінольоґічний*» (1898 р.), «*Лемки – мешканці Західного Прикарпаття*» (1865 р.), «*Слова и выражения Остерского уезда*» з Чернігівщини (1851 р.). З'являються перші спроби укладання словників мови письменника: «*Словничок Шевченкової мови*» (1916 р.) та «*Українсько-російський словничок до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка*» Н. Малечі (1917 р.).

З утворенням УНР у 1917 р. і піднесенням української мови до статусу державної починається активний розвиток лексикографії. Основну лексикографічну роботу проводила Комісія для складання словника української живої мови при УАН, а також Термінологічна комісія Українського наукового товариства у Києві та УАН, на базі яких у 1921 р. було утворено Інститут української наукової мови ВУАН (з 1930 – Інститут мовознавства). Особливо багато в цей час з'явилося термінологічних словників з різних галузей знань.

У радянський час наукові дослідження у лексикографії часто перериваються у зв'язку із бурхливими політичними подіями. Період з 1933 до середини 50-х років характеризується звуженням словникарської роботи у зв'язку зі згортанням «українізації» та значним уніфікуванням української лексики в словниках, наближенням її до російської.

З кінця 50-х років відбувається значне розширення словникарської роботи у зв'язку з певним послабленням ідеологічного тиску. Видається найповніший на той час тлумачний «*Словник української мови*» в 11 томах (1970-1980 рр.), близько тридцяти термінологічних галузевих словників («*Російсько-український технічний словник*», «*Енциклопедія кібернетики*» у 2 т. тощо). Серед перекладних вирізняються «*Українсько-російський словник*» за редакцією І. Кириченка та словник з тією ж назвою за редакцією В. Ільїна. З'являється велика кількість словників різних типів: фразеологічних (словники крилатих слів А. Коваль та В. Коптілова, збірки народних загадок, порівнянь, скоромовок І. Гурина тощо); діалектних (полтавські говірки – В. Ващенко, поліські – П. Лисенка, бойківські – М. Онишкевич); історичних («*Словник староукраїнської мови 14-15 ст.*» Л. Гумецької); етимологічних (3 томи «*Етимологічного словника української мови*» за редакцією О. Мельничука); словники власних назв (словник-довідник «*Власні імена людей*» Л. Скрипник і Н. Дзятківської) та багато інших.

Після проголошення української мови державною збільшується суспільний запит на словники різних типів, особливо прикладного характеру. З'являється багато термінологічних, перекладних словників, словників ділової мови та комбінованих.

Трохи про історію словників інших країн і народів:

В Індійській мовознавчій традиції відомий з давніх словників - *Амарасинхи* (5 ст.) «*Навчання іменами і граматичному роду*» і більш пізні словники - *Халаюдхи* і *Хемачандри* - 12 ст.

Перший тлумачний словник Китаю – «*ЕРЯ*» («*Наближення до класики*» - 3-2 ст. до н.е.), який складений декількома поколіннями вчених «Школи текстів старих письмен».

Вершиною Античної мовознавчої традиції прийнято вважати Олександрійську школу. Результати праць цієї школи, у т. ч. по створенню глосаріїв, етимологічних, діалектичних, ідеографічних та ін. словників, мали значний вплив на лексикографію і процес створення словників в середньовічній Європі.

Одним з найбільш ранніх словників-глосаріїв, що містять англійські слова, був *Епінальський глосарій*, складений невідомим вченим ймовірно в 7ст., у цьому глосарії перераховувалися важкі латинські слова і тлумачилися за допомогою більш простих.

В Англії інший вчений-домініканець, Галфريد Грамматик з Норфолка, був відомий як автор словника *Promptuarium Parvulorum* («*Скарбниця для молоді*»), що містить переклади більш ніж 10 тис. англійських слів на латинську мову.

У 1721 лондонець Натаниел Бейлі видав працю *Універсальний етимологічний англійський словник* (*An Universal Etymological English Dictionary*).

Семюел Джонсон (1709-1784) - автор шедевра *Словник англійської мови* (*A Dictionary of English Language*, Лондон, 1755). Джонсон взявся за завдання, для вирішення якого у

Франції та Італії набиралися цілі колективи вчених, які об'єднувалися в "академії". Як і у них, його метою було очистити рідну мову і зафіксувати її у витонченій і незмінній формі.

У 1859 Лондонське філологічне товариство опублікувало детальну Пропозицію щодо публікації нового англійського словника. Основна мета проекту полягала в тому, щоб скласти перелік, що включає кожне англійське слово приблизно з 1000 р. н. е. і зафіксувати в історичному порядку всі його значення і вживання, ілюструючи його розвиток цитатами з англійських письмових текстів. Отриманий в результаті *Новий англійський словник*, заснований на історичних засадах (New English Dictionary on Historical Principles, NED) був опублікований в 10-ти томах в 1884-1928 і перевиданий у 1933 у 12-ти томах з доповненням як *Оксфордський англійський словник*. У період між 1972 - 1986 було додано ще чотири томи. Цей пам'ятник англійської лексикографії складається з 290 тис. словникових статей і приблизно 2,5 млн. цитат, що займають 22 тис. сторінок.

У Німеччині зародження лексикографії зв'язується насамперед з іменами братів Якоба і Вільгельма Грімм, які почали роботу над проектом *Німецького словника* (Deutsches Wörterbuch), словникова стаття якого включала різноманітну інформацію про слова - тлумачення значення, етимологію, приклади вживання. Робота була закінчена тільки в 1960 р., при тому що перший том вийшов в 1854. Один із сучасних словників німецької мови - *Великий німецький словник* під ред. Гехарда Вариха (Das grosse deutsche Wörterbuch. Hrsg. von G. Wahrig) містить понад 220 тис. словникових статей. У Німеччині видається також кілька серій словникових видань, серед яких особливо відомі словники серії *DUDEN*, що охоплюють різноманітні галузі вживання німецького слова - від тлумачних словників до словників вимови.

Один з перших досить повних словників французької мови - *Словник французької мови Еміля Літре* (E. Littré. Dictionnaire de la langue française). Перше видання було здійснено в 1863-1872, а в 1956-1958 побачило світ нове видання цієї унікальної праці в 7 томах. З відомих словників французької мови слід згадати також *Великий універсальний словник П'єра Ляруса* (Pierre Larousse. Grand dictionnaire universel) в 15-ти тт., що вийшов в 1876, а також *Словник сучасної французької мови* під редакцією Жана Дюбуа та ін. (Dictionnaire du français contemporain, ed. par J. Dubois et al., 1967). Останній включає близько 25 тис. словникових статей.

Напевно, одні з найбільших колекцій словників знаходяться в бібліотеках різних країн світу. У бібліотеках знаходяться справжні скарби національної культури.

Всі словники діляться на енциклопедичні і філологічні.

Енциклопедія - описує світ, пояснює явища, дає довідки про відомих людей, відомості про міста і країни, про визначні події, про війни і революції. Енциклопедії - це наукові довідкові посібники, які містять відомості з різних галузей знань. Енциклопедії не містять в собі всього словникового багатства мови. Розрізняють універсальні та галузеві енциклопедії.

У філологічних словниках міститься інформація про слова. Філологічні словники, які називають також лінгвістичними та мовними служать для роз'яснення та систематизація слів мови відносно їх лексичних значень, граматичних, вимовних та інших власне мовних ознак.

Філологічні словники, у свою чергу розділяються на одномовні, багатомовні і перекладні. Перекладні словники призначені для вивчення іноземних мов і для роботи над перекладами. У перекладних словниках, як правило, не тільки даються переклади слів, але і наводяться деякі морфологічні, фонетичні та стилістичні їх ознаки (опис, кількість, форма).

Одномовні філологічні словники діляться на:

- тлумачні (в тлумачних словниках пояснюється значення слів, дається граматична характеристика, даються вказівки про вимову);
- словники антонімів, омонімів, синонімів;
- діалектні (ці словники описують лексику одного діалекту або групи споріднених діалектів);
- історичні (видання фіксують лексику минулого стану мови на відміну від поточного його стану. Історичний словник пояснює слова, що належать до одного або декількох періодів

розвитку мови, він показує зміни їх форми, величини, стилістичної приналежності);

- словотворчі;

- довідково-лінгвістичні («Етимологічний словник» (історія походження слів); «Орфоепічний словник» (вимовні норми слів); «Словотворчий словник» (морфемний склад слів); «Словник іноземних слів»; «Орфографічний словник»; «Морфологічний словник».

До особливих словників відносять: «Словники мов письменників». Вони відображають тільки ті слова або їх значення, і тільки ті граматичні форми, які були вжиті в творах того чи іншого письменника.

У фонді наукової бібліотеки ХНУРЕ представлено більше 1500 найменувань різних видів словників універсального і галузевого змісту. 316 примірників відноситься до фонду цінної і рідкісної книги (це видання кінця 19 - початку 20 століть). Фонд словників активно використовується студентами, викладачами, співробітниками університету.

У фонді нашої бібліотеки представлено понад 170 найменувань словників різних років видання, які відображають українську лексику, серед них тлумачні, термінологічні, мовні словники універсального і галузевого змісту. У галузевих словниках відображається економічна, юридична, політологічна, філософська, технічна, природознавча термінологія. У фонді понад 60 найменувань перекладних російсько-українських словників (як у друкованому, так і в електронному вигляді) з обчислювальної техніки, радіоелектроніки, радіотехніки, математики, фізики. На жаль, багато спеціальних термінів, відповідно до дисциплін, що вивчаються в університеті, в цих словниках відсутні, оскільки стрімкий розвиток науки сприяє появі нових термінів. Частково цей недолік компенсують перекладні термінологічні словники, укладені викладачами університету. На сьогоднішній день таких словників 15 назв (з економіки, права, інтелектуальних систем, системного аналізу і дослідження операцій, ділової мови). Це невеликі за обсягом словники, які дають студентам можливість освоїти мінімум спеціальної термінології, з дисципліни, яку вивчають. Такий стан справ і в інших вузівських бібліотеках. Ситуацію зі словниковим фондом може допомогти поліпшити національні державні програми і створення мовних центрів у вузах.

В Україні згідно з «Концепції державної мовної політики України» дієвою ланкою є Національна словникова база, яка містить понад 800 лексикографічних об'єктів у друкованій формі і в е-вигляді. Словники фіксують основні параметри української мовної системи і служать своєрідним еталоном при укладенні інших лексикографічних робіт і в проведенні мовознавчих досліджень. Реалізація проекту Національної словникової бази покладається на Національну академію наук України, а установою-координатором робіт з її створення та розвитку є Український мовно-інформаційний фонд НАН України на чолі з директором - членом-кореспондентом НАН України Широковим В. А. Основним науковим і науково-прикладним результатом роботи фонду стала заснована в 1994 р програма по створенню серії україномовних словників нового покоління – «Словники України». Протягом 15 років видано понад 60 нових словників, які поширені серед навчальних закладів. Серед видань проекту - великі лексикографічні роботи національного рівня: нещодавно створені тлумачний «Словник української мови» у 20 томах та «Етимологічний словник української мови» у 7 томах, які перебувають у стані видавничого процесу, а також перший український повномасштабний електронний словник - *Інтегрована лексикографічна система «Словники України»* на лазерних дисках, яка, за свідченням фахівців, не має аналогів у світі. Шість версій цієї системи, починаючи з 2001р. випущено на лазерних дисках тиражем понад 60 тис. примірників. Треба зазначити, що Національну словникову базу внесено в Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Оскільки існує нагальна необхідність розвитку і розширення такої бази, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.02.2009р. №140-р схвалена «Концепція Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009 - 2015рр.», згідно з якою передбачено випуск значними тиражами певної групи нормативних академічних словників. Для виконання такої масштабної і наукомісткої програми в УМІФ сформовано необхідний колектив з понад 100 висококваліфікованих фахівців з мовознавчих

інститутів НАН України і університетів: лексикографів, програмістів, лінгвістичних технологів.

Співпраця нашого університету з УМІФ ведеться з 2005р. лабораторією «Штучного інтелекту» кафедри програмного забезпечення ЕОМ. У 2008р. наказом ректора ХНУРЕ з метою проведення цілеспрямованих досліджень і координації наукової діяльності у галузі лінгвістичних технологій і прикладної лінгвістики створений Міжвідомчий науково-дослідницький центр математичної і прикладної лінгвістики, науково-методичне керівництво якого здійснюється УМІФ, а директором призначений професор кафедри ПЗ ЕОМ Четверіков Г. Г. Завдяки участі фахівців кафедри у вказаному проекті до фонду нашої бібліотеки надходять видання з серії «Словники України». Це друковані перекладні словники з механіки, радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики, а також електронне видання на CD, про яке говорилося вище - інтегрована електронна лексикографічна система. Версія 3.2(2008), що складається з п'яти словникових модулів: відмінювання, транскрипції, синонімії, антонімії та фразеології.

Таким чином, основною метою «Концепції...» є забезпечення реалізації державної мовної політики шляхом створення наукових, технологічних і організаційних основ для формування системи лінгвістичних ресурсів України, яка буде включати найбільш значні словникові проекти і продукти, що мають загальнонаціональне значення, сучасну лінгвотехнологічну систему підтримки вітчизняних і міжнародних лексикографічних проектів, а також загальнодержавну систему доступу і використання лінгвістичних ресурсів України. Для нас же втішно, що серед інших важливих функцій на Національну словникову базу покладаються функції комплектування бібліотек фундаментальними словниковими працями на всіх основних мовах світу, що, природно, буде сприяти виконанню місії бібліотек з реалізації державної мовної політики.

Література:

1. Грищенко, Т. Б. Унікальний словниковий проект для освіти та науки у контексті реалізації державної мовної політики [Текст] / Грищенко Т. Б., Етенко Н. Ю. // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства : матеріали наук.-практ. конф. (до 165-річчя Національного університету «Львівська політехніка»), 12 листопада 2009р., м. Львів. – Львів : Львівська політехніка, 2009. – С. 72–75.
2. Демська, О. Вступ до лексикографії [Текст] : навч. посіб. / О. Демська. – К. : НаУКМА, 2010. – С. 57-124.
3. Из истории словарного дела в Западной Европе и США [Електронний ресурс] // Онлайн-энциклопедия Кругосвет. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/SLOVAR.html. - 15.05.2011.
4. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика [Текст] : підруч. / А. К. Мойсеєнко та ін. ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К. : Знання, 2010. – С. 146-165.